

УДК 343.241

ГЕНЕЗИС СМЕРТНОЇ КАРИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Микола ТАРАНЕНКО,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри публічного права факультету соціології і права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Тетяна КОЛОМІСЦЬ,

студентка юридичного відділення факультету соціології і права
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

АНОТАЦІЯ

У статті розглядається ретроспектива застосування смертної кари як виду покарань, що діяв на території сучасної України. Автори детально аналізують положення законодавства, що стосуються зазначеної проблематики, починаючи від «Руської правди» та закінчуючи чинним Кримінальним кодексом України. У ході дослідження висвітлені положення таких нормативно-правових актів: «Руська правда», Статути Великого Князівства Литовського (1529, 1566, 1588 рр.), «Права, за якими судиться малоросійський народ», Військовий артикул Петра I, «Уложення про покарання кримінальні та виправні», Кримінальні кодекси УСРР 1922 р., 1927 р., 1960 р. та ін.

Ключові слова: смертна кара, кримінальна відповідальність, покарання, генезис.

GENESIS OF THE DEATH PENALTY ON THE TERRITORY OF UKRAINE

Mykola TARANENKO,

PhD. in Law, Associate Professor at the Department of Public Law,
Faculty of Sociology and Law
of the National Technical University of Ukraine
“Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute”

Tetyana KOLOMIETS,

Student of the Legal Department of the Faculty of Sociology and Law
of the National Technical University of Ukraine
“Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute”

SUMMARY

The article examines the retrospective application of the death penalty, as a form of punishment, in accordance with the criminal law that was in force in the territory of modern Ukraine. The authors analyze in detail the provisions of the legislation relating to this issue starting from the “Russian Pravda”, ending with the current Criminal Code of Ukraine. In the course of the study the provisions of the following legal acts are covered: “Russian Pravda”, Statutes of the Grand Duchy of Lithuania (1529, 1566, 1588 years), “The rights of which are handled by the Malorossian people”, the Military article of Peter I, the Code of Penalties, Criminal Code, and the Criminal Codes USSR 1922, 1927, 1960 and others.

Key words: death penalty, criminal liability, punishment, genesis.

Актуальність теми дослідження. В умовах сьогодення людство все ще перебуває у процесі гуманізації, а людина, її життя, неповторність та унікальність визнаються основною цінністю. Дискусії навколо введення смертної кари супроводжують суспільство протягом багатьох років. Більш того, проблема смертної кари підіймалася і на законодавчому рівні шляхом внесення до Верховної Ради законопроектів про відновлення такого покарання.

Стан дослідження. Дослідження у сфері смертної кари провели такі науковці, як О.О. Піонтковський, М.С. Таганцев, З.М. Черніловський, В.Н. Кудрявцев, І.М. Луцький, Ю.М. Антонін, Т.В. Демченко, М.О. Стручков, Е.О. Ануфрієв, М.С. Грушевський, С.С. Алексєєв, Б.М. Бабій, С.Б. Баршев, М.Н. Гернет, С.В. Бородин, І.А. Греков, К.П. Гельвецький, В. Жуковський, В.Є. Квашис, Н.М. Коркунов, Ю.В. Александров, В.П. Бахін та ін.

Метою статті є дослідження основних етапів та особливостей нормативного регулювання присудження і за-

стосування смертної кари як виду кримінального покарання протягом українського державотворення.

Виклад основного матеріалу. Порівняно з іншими державами, які перебували на такому ж рівні розвитку, що й Київська Русь в епоху феодалізму, смертна кара на території України з'явилася відносно пізно. Пояснюється така особливість певною гуманністю, що була притаманна законодавству Київської Русі. У суспільстві того часу життя людини мало цінність, тому більшість покарань мали вигляд грошових стягнень. Незважаючи на наявність вживання у нормативних актах терміну «казнь», слід констатувати, що означав він лише тілесні покарання, а не позбавлення життя.

Незважаючи на це, літописи зберегли деякі відомості про застосування смертної кари за часів правління Володимира Великого. У той час Київська Русь була чи не єдиною державою, законодавство якої не передбачало смертної кари. Однак, за порадою єпископів, задля зменшення кількості розбоїв, Володимир Великий запровадив таку

міру покарання для розбійників, але тільки після судового розгляду справи. Спроба поширення смертної кари зазнала поразки та згодом була скасована князем [7, с. 72].

У найдавнішій пам'ятці права Київської Русі – «Руській Правді» – йдеться про існування кровної помсти, заснованої на принципі таліону, а саме: «Якщо вб'є муж мужа, то мстить брат за брата, або син за батька, або батько за сина [чи двоюрідний брат], або племінник з боку сестри, племінник з боку брата; якщо не буде кому [не бажатиме хто] метатись, то [слід призначити] за вбитого 40 гривень, якщо буде русин, гридень, купець, ябетник, мечник або ж ізгой чи словенин; коли ж це буде князівський муж або тиун треба заплатити 80 гривень» [15, с. 24]. Однак важливо зазначити, що стаття не спонукала до помсти, а передбачала можливість викупу. Сама помста була можлива лише у разі, коли вина підсудного доказана. Звичайно, причиною для викупу були і меркантильні бажання держави, оскільки штраф ділився на дві частини: перша віддавалася родичам потерпілого, а друга – державі. Більш того, за відсутності родичів убитого всю суму викупу отримувала держава.

Невдовзі кровна помста було скасована Ярославовичами. Її місце посіли грошові штрафи, що були більш вигідними для держави. Деякі дослідники у скасуванні кровної помсти вбачають акт людяності та милосердя, адже це було не властиво державам Середньовіччя. Дивним для держав того часу був і захист життя кожної людини, незалежно від її стану. Так, відповідне покарання було передбачене і за вбивство ізгой, хоч грошове стягнення було і менше. Пізніше у «Повчанні дітям» Володимир Мономах писав: «Ні правого, ні винуватого не вбивайте і не веліть убивати його. Якщо навіть заслуговуватиме смерті, і то не погубляйте жодного християнина» [9, с. 49]. Отже, ні смертна кара, ні кровна помста не були основними видами покарання у ті часи.

У період феодальної роздробленості право на території України розвивалося у досить складних умовах. У XIV ст. землі потрапили під протекторат Литви та Польщі. Нормативні акти польсько-литовського походження почали врегульовувати певну частину суспільних відносин. Крім того, було укладено три Литовські статuti, які зараз вважаються одними з найважливіших здобутків того часу.

Польсько-литовськими нормативно-правовими актами була знову передбачена страта, але її причини і суб'єкти були більш конкретизовані. Так, у Судебнику Казимира, у ст. 13 йшлося: «хто вкраде майно на суму більше півкопи грошей чи корову, того повісити», а у ст. 15 зазначалося: «хто хоча б і вперше крав, але то була крадіжка коня, то, коли буде спійманий на гарячому, повісити» [15, с. 48]. Згідно із Литовськими статутами, якщо проста людина поранила або побила шляхтича, то каралася відсіканням руки, а у разі завдання каліцтва підлягала страті. Слуга, який поранив пана, підлягав страті, а той, що підняв руку на пана, карався відсіканням руки. Питання про покарання осіб, котрі були винні у вбивстві шляхтича або простої людини, залежно від класової й станової належності як потерпілого, так і злочинця, вирішувалося диференційовано. Якщо шляхтич вчиняв вбивство декількох шляхтичів і всі вони були визнані винними, то смертній карі підлягав лише один, на вибір обвинувача, а інші притягалися до тюремного ув'язнення. У разі вбивства шляхтича простими людьми страті підлягали усі; і тільки у разі вбивства шляхтича у бійці кількість простих людей, що підлягають смертній карі, обмежувалася трьома особами. Суб'єктом злочину могла бути як одна особа, так і група винних осіб. Колективна відповідальність найчастіше наступала за державні, антифеодальні та релігійні злочини. Звільнялися від кримінальної відповідальності діти до семи років, а також «шалені», тобто божевільні люди [13, с. 15].

Отже, смертна кара у період протекторату Литви та Польщі застосовувалася досить часто. Зокрема, в Статуті 1529 р. вона згадувалася близько 20 разів, в Статуті 1566 р. – приблизно 60 разів, а в Статуті 1588 р. – вже майже 100 разів. Смертна кара виконувалася публічно і здійснювалася шляхом спалення, колесування, саджання на кіл, утоплення. Вона передбачалася за злочини проти релігії (богохульство, відступництво), особистості (вбивства, каліцтва), майнових прав (крадіжки, грабежі), моральності та сім'ї (згвалтування, звідництво, двоєженство), а також за політичні (втеча, бунт) і державні злочини (проти порядку управління і злочини по службі) [17].

У цей час набувало поширення «козацьке право», яке передбачало кримінальну відповідальність у вигляді смертної кари за порушення козацьких звичаїв, а також для ворогів і зрадників. Страта наступала миттєво на місці скоєння злочину через повішання або посадження на палю [1].

У період визвольної війни українського народу смертна кара поширилася на більше коло злочинів, таких як зрада українському народові, відмова в наданні допомоги в боях, нанесення збитку козацькій старшині чи духовенству.

На розвитку права позначилося також виходження українських земель до Російської Імперії. Найвідоміша кодифікація права того часу була видана у 1743 р. під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ». Однією з особливостей права XVIII ст. було те, що покарання суд призначав незалежно від волі потерпілого або його родичів. Пояснювалася така особливість тим, що злочин вважався відступом від Божих законів, а покарання – відплатою за гріхи [8].

У цей період смертна кара стала повсякденним суспільним явищем. Це покарання застосовували за майже будь-яку діяльність, що могла нашкодити державі чи підірвати її авторитет. У Військовому Статуті і Військових статутах Петра I смертна кара передбачалася за 123 складами злочинів, у т. ч. за злочини проти життя та честі, держави та віри, проти власності та за злочини політичного характеру [11]. Смертна кара була простою та кваліфікованою. До простої відносили відрубання голови та повішання, а кваліфікованою вважали четвертування, спалення живцем, закопування живцем по голові, заливання у горло розтопленого свинцю та смертну кару з невизначеним змістом, який залежав від фантазії ката. Злочинців страчували урочисто, тому що страту вважали «суспільною користю», а тіла вбитих вивішували у людських місцях.

Однак застосовували таке покарання лише для осіб, яким виповнилося 16 років. Психічні захворювання вважались пом'якшувальною обставиною, а неповнолітні, вагітні жінки та літні люди звільнялися від смертної кари взагалі. Скоєння злочину у стані алкогольного сп'яніння обтяжувало провини.

Імператриці Російської Імперії негативно ставилися до смертної кари. Єлизавета I, що була відома своєю побожністю, указами 1744 і 1746 рр. тимчасово скасувала страту. Її наступниця Катерина II, у свою чергу, виразила своє ставлення до смертної кари через наказ 1767 р., у якому йшлося про заборону страти без докладного вивчення справи та про застосування її лише за загальнодержавні злочини [5].

У Зводі законів Російської Імперії 1832 р. вперше кримінальне право було відокремлене у галузь. Це законодавство передбачало застосування смертної кари як вищої міри покарання лише за найтяжчі злочини та тільки за вироком Верховного кримінального суду.

Початок XX ст. ознаменувався прийняттям у 1903 р. Кримінального уложення, яке поділяло злочини на три типи: проступки, злочини та тяжкі злочини. Останні каралися смертною карою, каторгою або засланням. Смертна кара у цей час також мала форму повішання та

застосовувалася публічно. Особи до 17 та після 70 років не могли бути засуджені до страти [16].

Очевидно, що для XIX ст. було характерне зменшення застосування смертної кари. Так у період з 1826 по 1906 рр. до смертної кари були засуджені 612 чоловік, але до багатьох вона не була виконана. Починаючи з 1891 р., російськими цивільними судами не було винесено жодного смертного вироку [4].

На початку XX ст. смертну кару застосовували у боротьбі проти революційного руху. Протягом 1905–1907 рр. влада активно знищувала бунтівників без детального розгляду справи. У цей період страту застосовували і для неповнолітніх осіб, незважаючи на діюче законодавство, яке передбачало заміну страти каторгою для неповнолітніх. Смертну кару часто застосовували і без судового розгляду. Зрозуміло, що багато людей було страчено помилково. Так, в Одесі в 1906 р. були повішені за збройний напад брати Трейгер, Офенбах і Зейгерман (через 3 тижні після виконання вироку ця страта була визнана судовою помилкою); у 1907 р. у Василькові публічно був розстріляний рядовий Ткачов за вбиство вахмістра (згодом з'ясувалося, що він був страчений помилково) [14, с. 30].

У таких тяжких умовах питання про скасування смертної кари почало хвилювати більшу частину населення. До Державної Думи надходило все більше вимог про скасування страти. Тож 24 червня 1906 р. було розглянуто законопроект про скасування смертної кари. Думки суспільства розділилися. Одна його частина підтримувала законопроект, а інша виступала категорично проти. Державна Дума схилилася до останніх, тож законопроект про скасування смертної кари не був затверджений.

Період 1917–1921 рр. ознаменувався утворенням української держави. Кримінальне законодавство УНР доби Української Центральної ради ґрунтувалося на законодавстві Тимчасового уряду (майже повністю діяло Кримінальне уложення 1903 р.) та на власних нормативних актах.

Важливу роль відіграв III Універсал Української Центральної ради, згідно з яким «на землі Української Республіки смертна кара скасовується. Всім ув'язненим та затриманим за політичні виступи, зроблені до цього дня, як уже засудженим, а також і тим, хто ще до відповідальності не притягнений, дається повна амністія» [15, с. 308].

У радянський період на українських територіях смертна кара знову почала застосовуватися. Більш того, такий вид покарання був одним із найпопулярніших. Злочинця часто розстрілювали на місці без попереднього судового розгляду. Цікаво, що у перші дні свого правління більшовики скасовували смертну кару на другому Всеросійському з'їзді Рад, але вже 21 лютого 1918 р. РНК РРФСР приймає декрет «Социалистическое отечество в опасности!», згідно з яким: «неприятельские агенты, спекулянты, громилы, хулиганы, контрреволюционные агитаторы, германские шпионы расстреливаются на месте преступления» [3].

У постановах РНК «Про заходи по боротьбі з бандитизмом» і «Про боротьбу з бандитизмом» клас «куркулів» почав вважатися ворогом та підлягав розстрілу [6].

У 1927 р. постановою ВЦВК і РНК УРСР «Про обмеження застосування виняткової міри покарання (розстрілу) та про зміну ст. 57 і 67 КК УРСР» застосування смертної кари значно зменшилося [12, с. 75]. Проте у 30-ті рр. XX ст. було страчено безліч осіб. У той час діяла Особлива нарада при НКВС СРСР, яка могла призначати розстріл без відповідного судового рішення, а в «м'ясний день» за одну ніч розстрілювали десятки людей, які іноді навіть чекали в черзі. Кількість страчених, починаючи з 1934 р., вважалася державною таємницею.

Лише 26 травня 1947 р. в Указі Верховної Ради СРСР зазначалося: «идя навстречу пожеланиям профессиональ-

ных союзов рабочих и служащих и других авторитетных организаций, выражающих мнение широких общественных кругов, Президиум Верховного Совета СССР считает, что применение смертной казни больше не вызывается необходимостью в условиях мирного времени» [2]. Однак смертна кара повернулася для державних зрадників 12 січня 1950 р. згідно з Указом Верховної Ради СРСР «Про застосування смертної кари до зрадників Вітчизни, шпигунів, підричників-деверсантів» та як покарання за умисне вбивство за обтяжуючих обставин 30 квітня 1954 р. згідно з Указом Верховної Ради СРСР «Про посилення кримінальної відповідальності за умисні вбивства». Смертна кара не застосовувалася для неповнолітніх та вагітних жінок.

Сфера застосування смертної кари розширилася з прийняттям указів Президії Верховної Ради СРСР «Про посилення боротьби з особливо небезпечними злочинцями» від 05 травня 1961 р., «Про внесення доповнень і змін до Закону про кримінальну відповідальність за державні злочини і в Основи кримінального законодавства» від 18 травня 1961 р., «Про посилення кримінальної відповідальності за порушення правил про валютні операції» від 01 липня 1961 р., «Про посилення відповідальності за посягання на життя, здоров'я і гідність працівників міліції і народних дружинників» і «Про посилення кримінальної відповідальності за зґвалтування» від 15 лютого 1962 р., «Про посилення кримінальної відповідальності за хабарництво» від 20 лютого 1962 р., «Про внесення змін і доповнень до ст. 22 та 44 Основ кримінального законодавства» від 04 квітня 1962 р., указами Президії Верховної Ради УРСР «Про внесення змін і доповнень до Кримінального і Кримінально-процесуального кодексів Української РСР» від 27 червня 1961 р., від 10 вересня 1962 р., від 23 липня 1973 р. і «Про зміну ст. 24 і 80 Кримінального кодексу Української РСР» від 21 липня 1961 р.

У період із 1971 по 1991 рр. рівень застосування смертної кари сягав у середньому 5%. До смертної кари було засуджено 0,09% (2 394 чоловік) від загального числа засуджених (2 653 976 чоловік) [4].

До скасування смертної кари положення про страту включалися і в проекти Конституції України. Таким чином, у проекті Конституції України від 01 липня 1992 р., у ст. 21 було зазначено: «Смертна кара до її скасування може застосовуватися відповідно до закону як виняткова міра покарання за найтяжчі злочини і лише за вироком суду» [10].

Вступ 09 листопада 1995 р. України до Ради Європи став приводом для введення мораторію на призупинення виконання смертних вироків у березні 1997 р. та скасування 22 квітня 2000 р. Верховною Радою смертної кари як виду кримінального покарання.

Висновки. Підсумовуючи вищезазначене, можна зробити висновок, що смертна кара та способи її здійснення постійно змінювалися. Вперше на території України такий вид покарання було введено за часів входження України до Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Пізніше цей вид покарання застосовувався за часів входження території України до складу Російської імперії та Радянського союзу.

Протягом деяких етапів вітчизняного державотворення мали місце спроби скасування смертної кари. Так, призупинялося застосування цього виду покарання за часів правління Єлизавети I (у 1744 та 1746 рр.), Катерини II (1767 р.). Окрім цього, смертну кару було скасовано Тимчасовим урядом Росії у 1917 р. та III Універсалом Української Центральної Ради. За радянських часів застосування смертної кари тимчасово обмежувалося у періоди 1927–1934 рр., а також протягом 1947–1950 рр. Остаточну смертну кару в Україні було скасовано після проголошення незалежності. Вступ у 1995 р. України до Ради Європи став приводом для

введення мораторію на призупинення виконання смертних вироків у березні 1997 р. та остаточного скасування смертної кари як виду кримінального покарання 22 квітня 2000 р.

Введення смертної кари у XXI ст. стало б перешкодою до подальшої гуманізації та демократизації суспільства, а отже, смертна кара втратила свою актуальність та не є припустимою у сучасному цивілізованому світі.

Список використаної літератури:

1. Бойко І.Й. Кримінальні покарання в Україні (IX – XX ст.). Львів: Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2013. 408 с.
2. Викитека – свободная библиотека: Указ Президии ВС СРСР от 26 мая 1947 г. об отмене смертной казни. URL: http://ru.wikisource.org/wiki/Указ_Президиума_ВС_СССР_от_26.05.1947_об_отмене_смертной_казни.
3. Декреты Советской власти. Т. I. М., Гос. изд-во полит. литературы, 1957.
4. Діденко Л.В. Інститут смертної кари в Україні (міжнародно-правовий та історико-соціальний аспекти): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.13. О., 2001. 20 с.
5. Елисеев Г.З. Наказ императрицы Екатерины II о сочинении проекта нового Уложения. «Отечественные Записки», 1868.
6. Збірник законів і розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України. 1921. Ч. 2. С. 41; ЦДАЖР УРСР, ф. 3204, оп. 1, спр. 3, арк. 31 – 31 зв.
7. Історія держави і права України: підручник: у 2 т. / за ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка. К.: Ін Юре, 2003. Т. 1.
8. Кульчицький В.С. Кодифікація права на Україні у XVIII ст. Львів, 1958. 409 с.
9. Кухта Б. З історії Української політичної думки. К.: Генеза 1994. 363 с.
10. Постанова Верховної Ради України «Про проект нової Конституції України» від 01 липня 1992 р. № 2525-XII.
11. Російське законодавство X – XX ст. 1986.
12. Слюсаренко А.Г., Томенко М.В. Історія Української конституції. К., 1993. 192 с.

13. Терлюк І.Я. Огляд історії кримінального права України: навч. посіб. Львів: Ліга-Прес, 2007. 92 с.

14. Ушеревич С.С. Смертные казни в царской России: к истории казней по политическим процессам с 1824 по 1917 гг. Харьков: Изд-во Всеукраинского Совета общества политкаторжан и ссыльно-поселенцев, 1933. 504 с.

15. Чайковский А.С., Копиленко О.Л. Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посіб. К.: Юрінком інтер, 2003. 656 с.

16. Чехович В.А. Развитие рус. права у другой пол. XIX – поч. XX ст. 1997.

17. Яцишин М. Інститут смертної кари в Україні: міжнародно-правовий та історичний аспект (не) застосування. Блог професора Михайла Яцишина. URL: http://yatsyshyn.blogspot.com/2015/12/blog-post_6.html.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ

Тараненко Микола Миколайович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри публічного права факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Коломієць Тетяна Вікторівна – студентка юридичного відділення факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Taranenko Mykola Mykolaiovych – PhD in Law, Associate Professor of the Department of Public Law, Faculty of Sociology and Law of the National Technical University of Ukraine “Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute”

Kolomiets Tetyana Viktorivna – Student of the Legal Department of the Faculty of Sociology and Law of the National Technical University of Ukraine “Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute”

taranenkonnn@gmail.com